

POSLEDNÁ KNIHA W. V. O. QUINA

WILLARD VAN ORMAN QUINE: *Od stimulu k vědě*. Preložil Jaroslav Peregrin. Praha, Filosofia 2002, 152 s.

Zdá sa takmer neveriteľné, že ešte ako 87 ročný sa W. V. O. Quine aktívne venoval filozofii do tej miery, že vydal monografiu. Námetom jeho (už, žiaľ, definitívne) poslednej knihy je jedna z veľkých filozofických tém, ktorým zasvätil svoj intelektuálny život: *naturalizovaná epistemológia*. Quinova teória poznania má v celej jeho filozofii špecifické postavenie a skutočnosť, že práve jej podstatné myšlienky systematicky zhrnul a spracoval vo svojej poslednej knihe, ju predurčuje na miesto akéhosi filozofického závetu. A zhodou okolností je to naturalizovaná epistemológia, ktorá najzreteľnejšie ukazuje Quinovo miesto vo filozofii - jasne identifikuje tradíciu, z ktorej vychádzal, ale zároveň demonštruje, ako sa s ňou vedel vysporiadať a odpútať sa od nej.

Aby som bol konkrétnejší, dovoľm si zjednodušene zhrnúť význam naturalizovanej epistemológie a kontext, z ktorého vyrástla. Quine sa vždy snažil chápať filozofiu ako integrálnu súčasť vedy; filozofia nie je ničím, čo vedu predchádza, ani ničím, čo po nej nasleduje. Miestom najtesnejšieho spojenia medzi nimi sa stala teória poznania. Epistemológia podľa Quina nemá stanovovať procedúry, ako má veda skúmať, akými cestami má hľadať pravdu, teda nie je žiadnou vedeckou propedeutikou, ktorú by mal vedec zvládnuť, aby mohol vedecky pracovať a aby vôbec mohol uznať, že jeho vedný odbor má pevné základy. Nechápe ju teda v zmysle akéhosi základu poznania - samotná epistemológia je poznaním, a preto ani nemôže stanovovať žiadne základy. Skôr naopak: korektnú a užitočnú teóriu poznania získame len tak, že ju budeme rozvíjať v kontexte vedeckého poznania a že budeme hojne využívať výsledky vedeckého poznania. Rudolf Carnap, Quinov učiteľ, a celá novopozitivistická línia je podľa Quina len pokračovaním karteziánskej a starej britskej empiricistickej tradície v tom zmysle, že sa zameriava na vymedzenie základov poznania. Hoci Quine viaceré myšlienky tejto tradície akceptuje a tvorivo rozvíja, s touto ideou sa nemôže stotožniť. Poznomenáva k tomu: "[Epistemologie] je integrální součástí empirické vědy samotné. Na rozdíl od starých epistemologů nehledáme žádný pevnější základ pro vědu, než je věda sama; takže plody vědy můžeme volně využívat při zkoumání jejích kořenů. Jde, tak jako ve vědě vždy, o zaobírání se jedním problémem pomocí našich odpovědí na problémy jiné." (s. 38)

A v čom je naturalizmus Quinovej epistemológie? Spočíva v špecifickom charaktere otázok, ktorými sa má epistemológia zaoberať. Mala by sa pýtať: "Jak jsme my, fyzičtí obyvatelé fyzického světa, dokázali svou vědeckou teorií celého tohoto světa vyprojektovat z našich skromných kontaktů s ním: z pouhých dopadů paprsků a částic na povrchy našich těl?" (s. 38) Teória poznania má *rekonštruovať* povahu nášho poznania, vytvárania teórií o svete, v ktorom žijeme. Podľa Quina najfascinujúcejšia stránka celého projektu spočíva v tom, že z takého skromného východiska dokážeme vytvárať grandiózne obrazy sveta v podobe vedeckých teórií - to je fakt, ktorý stojí za námahu

a ktorý sa opláti vysvetliť. Quine za tým vidí dva druhy otázok: na jednej strane máme otázku týkajúcu sa fylogenetického vytvárania teórií v rámci celého ľudského druhu a na druhej strane sa nachádza otázka, ktorá skúma ontogenetickú tvorbu teórií umožňujúcich jednotlivcovi orientovať sa vo svete.

Projekt naturalizovanej epistemológie je racionálnou rekonštrukciou vedeckého poznania. Do istej miery ide teda o deskriptívne zamerané skúmanie, ktoré má identifikovať a charakterizovať jednotlivé zložky na ceste k tvorbe vedeckého chápania sveta. Epistemológia v Quinovom chápaní však nemá byť len deskriptívnou disciplínou. Čo je na nej dôležitejšie a čo ju stavia do pozície skutočnej súčasti vedeckého projektu, to je vymedzenie podľa možnosti čo najmenšej, ale explanačne čo najproduktívnejšej množiny prostriedkov, ktoré sú na rekonštrukciu potrebné. V tomto bode stojí Quine pevnými nohami v predchádzajúcej tradícii (hoci nejde o klasickú redukciu v novopozitivistickom zmysle).

Jeden z Quinových filozofických odkazov teda znie: zbúrajme neodôvodnenú predstavu, že filozofia je niečo viac (alebo menej) ako veda a že by si mala nárokovať na nejaké privilegované postavenie v celom systéme poznávania. Fakt, že súčasťou filozofie je epistemológia, ju pevne ukotvuje vo vede. Aby sa však mohla plnohodnotne začleniť do vedy, musí rešpektovať určité pravidlá hry, musí klásť adekvátne otázky a korektným spôsobom hľadať adekvátne odpovede na ne. Naturalizovaná epistemológia má ambície naplniť tieto požiadavky.

V jednotlivých kapitolách knihy Quine krok za krokom demonštruje, ako má vyzerať racionálna rekonštrukcia tvorby vedeckých teórií, teda ako prechádzame od stimulu k vede. V prvej kapitole stručne mapuje históriu epistemológie a ukazuje, ako vyústila až do Carnapovho projektu logickej výstavby sveta. V druhej kapitole začína definovať pojmy, na ktorých stavia svoju koncepciu, a približuje (onto- aj fylogenetické) počiatky tvorby vedeckého obrazu sveta. Naše východiská poznania sú veľmi skromné: máme k dispozícii len určitú množinu vonkajších podnetov, ktoré zapínajú naše zmyslové receptory a nútia nás určitým spôsobom reagovať. Zavádza pojem *globálneho stimulu*, ktorý sa vzťahuje na usporiadanú množinu receptorov zapnutých pri určitej príležitosti. Ukazuje, v akom zmysle sú dve množiny perceptuálne, resp. receptuálne podobné. *Receptuálna podobnosť* dvoch množín spočíva v tom, že vonkajšie podnety dráždia zhruba tie isté nervové zakončenia, kým *perceptuálna podobnosť* je záležitosť subjektívnej selekcie, teda toho, na ktoré podnety subjekt bude reagovať. Pojem perceptuálnej podobnosti je pre Quina nesmierne dôležitý. Perceptuálna podobnosť medzi dvoma množinami stimulov je základom našej organizovanej orientácie sa vo svete; je zodpovedná za vznik očakávaní, zvykov a pravidielností (s. 42), bez ktorých by sme nemali nádej na vytvorenie systematického obrazu sveta.

Okamžite však vzniká skeptická pochybnosť: keďže globálne stimuly sú subjektívne, ako je možné na základe nich vytvoriť verejný obraz sveta? Aj tu si Quine vystačí len so stimuláciou a reagovaním (s. 43). Stimulácia je súkromná, ale reakcia verejná, verejne pozorovateľná. Ak dvaja ľudia A a B pozorujú v jednom okamihu jednu scénu a v druhom inú, ale v relevantných aspektoch podobnú scénu, o čom sa môže A presvedčiť tak, že na ne reaguje rovnako (to isté platí aj o B), môže A pripísať B, že pri oboch príležitostiach vníma to isté, ak A *vidí*, že B na ne reaguje rovnako (to

isté platí o B). Pozorovateľ A si takto vytvorí teóriu, že keď B reaguje tak a tak, vidí to isté. Navyše keď sa stane, že aj A vidí v oboch situáciách to isté, má dôvod predpokladať, že musí vidieť niečo podobné, ako vidí B. Tieto svoje presvedčenia bude ďalej testovať. Pravda, skrýva sa tu jeden problém: chýba nám *istota*; A nebude vedieť, čo B naozaj vidí, môže sa to iba dohadovať. Táto priepasť medzi pozorovateľmi A a B je neprekročiteľná a pre Quina je to pôvod známej doktríny o *nevymedzitelnosti referencie* (a príbuznej doktríny o *neurčitosti prekladu*; siedma kapitola, s. 101-117). Osoba A môže iba *interpretovať* (radikálne interpretovať v davidsonovskom zmysle) reakciu osoby B tak, že vidí to isté, čo ona. Túto neistotu však nemôže nijako odstrániť.

Keď nebezpečenstvo skepticizmu oslabil (definitívne odstránenie nie je možné), prechádza Quine k tzv. *pozorovacím vetám* (s. 45). Pozorovacie vety sú bodom, v ktorom prichádza na scénu jazyk. Možno ich chápať v podstate ako "podmienené reakcie" (vlastné ľudskému druhu) na určité globálne stimuly (napríklad "Havran!" v prítomnosti havrana). Sú príležitostné, t. j. pravdivé v jednej situácii, ale nepravdivé v inej situácii a "podávajú zprávy o intersubjektívne pozorovateľných situáciách, ktoré jsou pozorovateľné priamo" (s. 45). Podľa Quina sú pozorovacie vety počiatkom jazyka (onto- aj fylogeneticky) (s. 46). Ďalej pokračuje rôznymi spôsobmi spájania pozorovacích viet (tu je pôvod aj logických spojok), pričom medzi najdôležitejšie patrí tzv. *pozorovacia predikácia*, ktorá je niečím viac než len konjunkciou. Z dvoch pozorovacích viet "Tu je čierne" a "Tu je havran" môžeme vytvoriť pozorovaciu predikáciu "Tu je čierny havran". Ako uvidíme, práve tento krok má za následok tzv. *reifikáciu*, t. j. spredmetnenie. Od pozorovacích predikácií nie je ďaleko k tzv. *pozorovacím kategorikálom* (s. 48-49), ktoré zaznamenávajú aj očakávanie do budúcnosti, teda imitujú vedecké zákony; napríklad "Ak je tu havran, je tu čierne." Záverečným krokom sú tzv. *ohniskové pozorovacie kategorikály* (s. 51), ktoré už narábajú s kvantifikáciou (a teda aj s premennými); napríklad "Každý havran je čierny" alebo "Vždy, keď je to havran, je to čierne."

Tu sa musíme trochu pristaviť, lebo v tomto okamihu dochádza k "zavedeniu" telies do systému, k reifikácii. Prechod k ohniskovému pozorovaciemu kategorikálu je charakterizovaný prechodom od "tu je" k "to je", vďaka čomu môžeme výraz "to" v konzekvente chápať tak, že sa anaforicky viaže na podmet v antecedente, teda "to" bude označovať to isté ako daný podmet. Aby to bolo možné, musí existovať niečo, čo možno označiť pri dvoch rôznych príležitostiach, niečo dostatočne stabilné - teleso. V obyčajných pozorovacích kategorikáloch táto väzba medzi antecedentom a konzekventom nie je, teda netreba predpokladať telesá - dotedy sa používanie slov chápalo len ako obyčajná reakcia na určité druhy podnetov. Až pri ohniskových kategorikáloch vstupuje do hry fenomén nazývaný *referencia*, teda vzťahovanie sa výrazov na predmety. Z toho vidíme, že telesá vstupujú na scénu až vtedy, keď dokážeme formulovať teórie, ktoré majú podobu všeobecných výrokov s premennými. V tom je celé čaro Quinovej zázračnej formulky "být znamená být hodnotou proměnné" (s. 58) a idey ontologického záväzku (ktorou Quine nahrádza pojem existencie): všetko, čo existuje, vyskytuje sa iba ako hodnota premenných. Pravda, reifikácia sa nekončí telesami. Analogicky môžeme reifikovať triedy (proti nim Quine nič nemá), ale takisto aj významy, propozície, vlastnosti atď. (proti ktorým však už má Quine veľa). Úlohou šiestej a siedmej kapitoly (*Denotace a pravdivost, Sémantická shoda*) je urobiť poriadok

v našej ontológii, teda ukázať, ktoré entity treba reifikovať, a na druhej strane stanoviť, ktoré sú z vedeckého hľadiska nielen zbytočné, ale *de facto* sa ani nedajú korektne zaviesť. Hlavným metodologickým heslom je iná známa Quinova veta: "Není entity bez identity" (s. 67) - ak niečomu nedokážeme pripísať jasné a jednoznačné kritériá identity, nemôže sa k jeho existencii zaviazať žiadna teória.

Vo štvrtej kapitole Quine ukazuje, že pozorovacie kategorikály neslúžia len ako vstupná brána do jazyka, ale predstavujú aj dôležitý kontrolný mechanizmus, ktorým môžeme testovať naše teórie. V istom okamihu sa totiž stane, že teórie vytvárame v podstate špekulatívne, nie na základe extrapolácie z predchádzajúcich pozorovaní. Podobne ako Popper teda aj Quine prisudzuje dôležitú negatívnu úlohu pozorovaniu vo vede. Okrajovo sa tu dotýka aj problematiky analytických a syntetických výrokov. Piata kapitola sa stručne venuje dôležitým nástrojom vedeckého poznania, logike a matematike. Ukazuje rozdiel medzi matematikou (najmä teóriou množín) a logikou (a na základe toho odmieta logicizmus; logicizmus podľa Quina totiž chybné zaraďoval príslušnosť k triede medzi logické operátory).

V šiestej a siedmej kapitole sa rekapitulujú Quinove názory na sémantiku. Pojem denotácie (vzťah medzi všeobecným výrazom a entitou patriacou do jeho rozsahu) pokladá Quine za neproblematický, hoci dokazuje, že vďaka verzii Grellingovho paradoxu nie je možné formulovať úplnú teóriu denotácie pre jazyk, čoho dôsledkom je, že "denotace se vyskytuje po úrovních" (s. 96) (podobne ako predikát pravdivosti u Tarského). Pravdivosť pritom chápe ako limitujúci prípad denotácie. Výroky sú totiž nulamiestne predikáty (t. j. predikáty bez prázdnych miest), takže nenedenotujú predmety, ktorým možno pripísať pravdivo predikát, ale samu pravdivostnú hodnotu. Iné sémantické pojmy, ako som už naznačil, Quine zo svojho systému eliminuje. Namiesto totožnosti významu hovorí skôr o *sémantickej zhode* v tom zmysle, že o dvoch výrokoch povieme, že znamenajú to isté, ak vyvolávajú rovnaké reakcie. Viac podľa Quina nemôžeme chcieť. V záverečnej, ôsmej kapitole sa zaoberá mentálnymi entitami, ktoré takisto eliminuje, pokiaľ sa chápu v karteziánskom zmysle, ako prejav dualizmu, ale nepopiera, že výskyt mentálnych predikátov ("myslí", "verí", "vie" atď.) v jazyku neškodí, pokiaľ sa vhodne fyzikalisticky reinterpretojú (tak, že vyjadrujú určitý vzťah medzi hovorcom a *vetou*, nie medzi hovorcom a nejakou mentálnou entitou, resp. propozíciou). Opiera sa pritom o tézu Davidsonovho neutrálneho monizmu. V tejto súvislosti odmieta interpretovať propozičné postoje intenzionálne, ale ponúka ich extenzionálnu transkripciu prostredníctvom citácií (prípadným námietkam predchádza niektorými poznámkami na s. 128).

To, čo sa mi podarilo uviesť na obmedzenom priestore recenzie, predstavuje iba malú časť tém a myšlienok, ktoré Quine rozvíja vo svojej knihe. Nemôžem nič iné, iba čitateľovi odporučiť, aby si túto zaujímavú a podnetnú knihu preštudoval. Odmenou mu bude nepochybne viac než len niekoľko príjemne strávených chvíľ.

Český preklad, ktorý je vydarený nielen po odbornej, ale aj po stylistickej stránke, pochádza z pera skúseného prekladateľa (nielen) Quinových prác Jaroslava Peregrina, ktorý napísal aj úvodnú súhrnnú štúdiu. Preklad malo pôvodne ešte pred piatimi rokmi vydať dnes už neexistujúce vydavateľstvo Archa. Českému vydavateľstvu Filosofia môžeme ďakovať za to, že sa ho napokon podarilo publikovať. Čitateľ tak dostáva do

rúk poslednú knihu mysliteľa, ktorý dokázal mnohokrát urobiť prievan vo filozofickom myslení. Stojatý a zatuchnutý vzduch slovenskej filozofie to potrebuje ako soľ. Nebojme sa konfrontácie s diametrálne odlišným názorom na epistemológiu.

Marián Zouhar

Mgr. Marián Zouhar
Katedra logiky a metodológie vied FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava
SR